Prof. Dr.
ABDULLAH MARTAL
Armağanı

Tarih disiplini içerisinde bilimsel üretim, süreklilik ve birikim gerektiren uzun soluklu bir faaliyettir. Bu faaliyetin üniversite çatısı altında anlam kazanması ise kuşaklar arası aktarım ve bu aktarımı mümkün kılan hocalar sayesinde gerçekleşir. Akademik bilgi üretiminin yanı sıra öğretmen yetiştirme sorumluluğunu da omuzlayan isimlerden biri olan Prof. Dr. Abdullah Martal, otuz beş yıllık akademik yaşamı boyunca ortaya koyduğu çalışmalar ve yetiştirdiği öğrencilerle Buca Eğitim Fakültesinde kalıcı etki bırakan hocalardan birisi olmuştur. Bu nedenle elinizdeki bu armağan, ömrünün yarısını tarihe ve tarih öğretmenliğine adayan hocamıza duyduğumuz saygının ve vefanın bir ifadesi olarak hazırlanmıştır.

1954 yılında Eskişehir'de doğan Prof. Dr. Abdullah Martal, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 1977 yılında mezun olmuş, kütüphanelerde geçen memuriyet yıllarının ardından 1985'te Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Bölümünde akademik hayata adım atmıştır. Prof. Dr. Salih Özbaran danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans ve doktora tezleriyle Osmanlı tarihçiliğinin iktisadi ve toplumsal boyutlarına yönelen Martal, özellikle İzmir ve Batı Anadolu merkezli çalışmalarıyla Osmanlı modernleşmesi, sanayileşme, ticaret, emek ilişkileri, kooperatifçilik, kölelik ve eğitim tarihi alanlarında literatüre önemli katkılar sunmuştur. Arşiv belgelerine dayalı, yerel ve genel tarih arasında bağ kuran bu çalışmalar, yalnızca konu seçimi bakımından değil, yöntemsel titizliği ve kaynak kullanımı açısından da örnek teşkil etmektedir.

Divit Kitabevi | Payanda
www.paradigmaakademiyayinlari.com
www.divitkitabevi.com | paradigmaakademitasarim@gmail.com
+90 536 663 97 66 | +90 286 217 22 24
/paradigmaakademiyayinevi | /paradigmaak | /divit_kitabevi | /payandadergi
9 786258 713374

Prof. Dr. ABDULLAH MARTAL ARMAĞANI

ED. Ercan UYANIK
Mustafa ÖZBAŞ

Prof. Dr.
ABDULLAH MARTAL
Armağanı

EDİTÖRLER
Ercan UYANIK & Mustafa ÖZBAŞ

paradigma akademi

Prof. Dr.
ABDULLAH MARTAL ARMAĞANI

Ercan UYANIK & Mustafa ÖZBAŞ

paradigma akademi

Prof. Dr.
ABDULLAH MARTAL ARMAĞANI

Ercan UYANIK & Mustafa ÖZBAŞ

ISBN: 978-625-8713-37-4

PA Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Tasarım&Kapak: Ahmet Efe BIYIKLI

Matbaa: Meydan / 99 Baskı
Sertifika No: 76711

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.
Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Aralık 2025

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER iii

SUNUŞ v

ÖN SÖZ vii

PROF. DR. ABDULLAH MARTAL'IN ÖZ GEÇMİŞİ 1
Ercan UYANIK

PROF. DR. ABDULLAH MARTAL İLE GÖRÜŞME 7
Mustafa ÖZBAŞ & Ercan UYANIK

6-7 EYLÜL OLAYLARI VE BU OLAYLARIN İNSAN HAKLARI İHLALLELERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 27
Doğan DUMAN

OSMANLI TAŞRASINDA SERGİ GELENEĞİNİN OLUŞMASI VE İZMİR 43
Erkan SERÇE

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İZMİR'DE EĞİTİMİN MERKEZÎLEŞTİRİLMESİNDE İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN ROLÜ . 63
Ercan UYANIK

OSMANLI DÖNEMİNDE İZMİR'DE İTALYAN HİMAYESİNDEKİ BASIN (1868-1914) 85
Halil ÖZEÇOĞLU

CUMHURİYET'İN EŞİĞİNDEKİ İZMİR'DE 1923 SEÇİMLERİ 105
Hasan Taner KERİMOĞLU

SÖZÜN MİRASI, ŞİİRİN AYNASI: ATASÖZLERİNİN KLASİK TÜRK ŞİİRİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ 119
İlyas YAZAR

AHMET ŞERİF BEY'İN SEYAHAT NOTLARINA GÖRE 20. YÜZYIL BAŞLARINDA BALKAN TOPLUMLARININ SOSYOLOJİK PORTRESİ 143
İrfan Davut ÇAM

OSMANLI TEREKE KAYITLARINDA TOPLUMSAL YAPININ ANALİZİ: GİYİM-KUŞAM, SİLAH VE KİTAP SAHİPLİĞİ 159
Mehmet BAŞARAN

KÖLEN Mİ VAR DERDİN VAR! OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA KÖLELERİN KARIŞTIĞI SUÇLAR (1513-1591) 173
Mehmet Salih ERKEK

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ EĞİTİM UYGULAMALARI 189
Mustafa ŞAHİN

TARİHSEL SÜREÇTE FOTOĞRAFIN PROPAGANDA SÜREÇLERİNDEKİ ROLÜ 199
Ömer KAHRAMAN

1921-1926 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE EĞİTİM 219
Özgür YILDIZ

COĞRAFYA, KÜLTÜR VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA İZMİR'DE ESKİ KENTSEL DOKUNUN KORUNMASI SORUNSALI 235
Prof. Dr. Raziye ÇAKICIOĞLU OBAN

ELÂZIĞ VE ÇEVRESİNDE URARTU DÖNEMİ KÜLTÜREL MİRASI 251
Recep YILDIRIM & Pınar PINARCIK

ÖMER SEYFETTİN VE *TÜRK SÖZÜ* MECMUASI 271
Sabahattin ÇAĞIN

DOMATESİN YENİ DÜNYA'DAN ESKİ DÜNYA'YA YOLCULUĞUNA KISA BİR BAKIŞ 283
Tansu ŞANA

KURULUŞ DÖNEMİ OSMANLI MEDRESELERİ VE KENTSEL GELİŞİMDEKİ YERİ (1326-1389) 301
Yaşar ERTAŞ

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE İZMİR'DE EĞİTİMİN MERKEZÎLEŞTİRİLMESİNDE İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN ROLÜ

Ercan UYANIK*

Giriş

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet, yalnızca anayasal düzenin yeniden yürürlüğe girmesi değil, aynı zamanda fikirlerin ve toplumsal hareketlerin önünün açıldığı yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Siyasal özgürlük ortamı, beraberinde eğitim alanında da köklü bir dönüşüm arayışını doğurmuştur. Meşrutiyet'in düşünsel zemini, modernleşme ile toplumsal yeniden yapılanma arasındaki bağı kurmaya çalışan Jön Türk ideolojisine dayanmakta; bu çerçevede eğitim, yalnızca bireysel yükselmenin değil, devletin geleceğini şekillendirecek başlıca toplumsal araçlardan biri hâline gelmektedir.[1]

Fransız Devrimi sonrasında şekillenen modern devlet anlayışının etkisiyle, Tanzimat'tan itibaren Osmanlı aydınları için eğitim giderek bir "kalkınma ve kurtuluş vasıtası"na dönüşmüştür. II. Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, eğitimi bu kez doğrudan devletin bekasını garanti altına alacak başlıca araçlardan biri olarak kurgulamıştır.[2] Askerî ve sivil okulların açılmasıyla devletin doğrudan müdahil olduğu bir eğitim yapılanması ortaya çıkmış; Meşrutiyet'in ilanından sonra bu yapı giderek daha kurumsal ve ideolojik bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Eğitim artık yalnızca mesleki bilgi ve beceri kazandıran bir alan olmaktan çıkmakta, yeni bir yurttaş kimliğinin inşasında belirleyici bir rol üstlenmektedir. II. Meşrutiyet dönemi, bu yönüyle, Osmanlı siyasi hayatında "tebaadan vatandaşa" geçiş sürecinin en belirgin evrelerinden biri olarak değerlendirilebilir; bu süreçte eğitim, makbul vatandaş tipinin inşasında önemli bir toplumsal mühendislik aracı hâline gelmiştir.[3] Burada toplumsal mühendislikten kasıt, devletin eğitim yoluyla toplumu belirli bir ideolojik ve

* Prof. Dr., DEÜ Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi ABD., ercan.uyanik@deu.edu.tr

1 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, 18. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 341-365, 453-456.

2 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 1-3, 53-65, 84-88.

3 Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi: 1908-1918* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 1-12, 37-43.

kültürel kalıba dökmeye, bireylerin davranış ve sadakatlerini merkezî hedeflerle uyumlu hâle getirmeye dönük çabasıdır.

İttihat ve Terakki'nin eğitim politikaları, sadece okul açma faaliyetinden ibaret olmayıp, devletin bekasını yeni bir insan tipi inşasında arayan kapsamlı bir ideolojik proje niteliği taşımaktadır. M. Şükrü Hanioğlu'nun vurguladığı üzere, söz konusu dönemde eğitim, siyasal iktidarın kendi meşruiyetini kitlelere yaymak ve toplumu belirli bir dünya görüşü etrafında homojenleştirmek için kullandığı en temel araçtır.[4]

Bu bağlamda eğitim alanı, sadece bireysel kabiliyetlerin geliştirilmesine hizmet eden teknik bir faaliyet olmaktan çıkarak, devletin merkezî hedefleriyle uyumlu bir sosyalleşme ve davranış kalıpları üretim sahasına büyük ölçüde dönüşmüştür. Bu dönüşüm, özellikle ders kitapları üzerinden inşa edilen ideal insan ve vatandaş tipinin analizinde açıkça izlenebilmektedir.[5] İttihat ve Terakki Cemiyeti, eğitimi bu dönemde devletin içine sürüklendiği çok boyutlu krizden çıkışın başlıca imkânı olarak görmüş; kamuoyuna dönük söyleminde "yarının Osmanlılığının mekteplerde şekilleneceği" vurgusunu özellikle öne çıkarmıştır. Bu vurgu, söz düzeyinde kalmamış; müfredat içeriklerinden öğretmen tipolojisine, okul ortamlarının düzenlenmesinden disiplin anlayışına kadar uzanan geniş bir yelpazede somut uygulamalara dönüşmüştür. Cemiyet, modern anlamda bir yurttaş tipi oluşturma hedefini eğitim yoluyla gerçekleştirmeye çalışmış; halk eğitimi, kadınların eğitimi ve özellikle öğretmen yetiştirme başlıklarına bu nedenle ayrı bir önem atfetmiştir.[6]

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerine ait ders kitaplarının içerik ve söylem analizleri, bu dönüşümün ders kitapları düzeyinde nasıl işlediğini somut biçimde ortaya koymaktadır. Nuri Doğan'ın bu döneme ait ders kitapları üzerindeki çözümlemeleri de söz konusu metinlerin yalnızca bilgi aktaran değil, toplumsal rolleri ve siyasal sadakati biçimlendiren ideolojik araçlar olarak kurgulandığını göstermektedir.[7] Bu çerçevede okul, yalnızca bilgi aktarılan bir kurum olmaktan çıkıp, bireyi cemiyetin hedeflediği değerler doğrultusunda biçimlendiren bir sosyalizasyon mekânı hâline gelmiştir.

4 M. Şükrü Hanioğlu, "Sunuş", *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)* içinde, haz. Nuri Doğan (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 11-12.

5 Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 11-18.

6 Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918)", *Amme İdaresi Dergisi* 42, sy. 2 (2009): 67-88.

7 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 45-52.

Bu genel çerçeve içinde İzmir, İttihat ve Terakki'nin eğitim politikalarının hayata geçirildiği en dikkat çekici örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Selanik'in kaybının ardından cemiyetin ideolojik merkezlerinden biri hâline gelen şehir, yalnızca resmî eğitim kurumlarının değil; gençlik derneklerinin, halk derslerinin, kütüphanelerin ve özel mekteplerin de planlı biçimde şekillendirildiği bir deneme alanı işlevi görmüştür. Maarif idaresinden öğretmen okullarına, gece derslerinden kız sultanîlerine uzanan geniş bir kurumsal yapı içinde eğitim hem araçsal hem de simgesel bir rol üstlenmiştir. İzmir'deki uygulamalar bu bakımdan, taşranın merkezdeki eğitim vizyonuyla nasıl buluşturulduğunu göstermesi açısından ayrıcalıklı bir örnek sunmaktadır.[8]

II. Meşrutiyet sonrasında şekillenen bu eğitim vizyonu, Cumhuriyet dönemine de önemli bir miras bırakmıştır. Resmî söylemde sıkça vurgulanan "keskin kopuş" imajına rağmen, Cumhuriyet'in halkçı ve seküler eğitim politikaları, İttihatçı dönemin eğitim paradigmasını pek çok bakımdan sürdürmüştür. Bu dönemde oluşturulan kadrolar ve kurumlar, yeni rejimin eğitim modeline büyük ölçüde entegre edilmiş; eğitimi toplumun dönüştürülmesinin başlıca aracı olarak görme fikri, farklı ideolojik çerçeveler içinde de olsa, önemli bir devamlılık sergilemiştir. Günümüzde Türkiye'de eğitim sistemi üzerine yapılan birçok değerlendirme de Meşrutiyet dönemi uygulamalarını, Cumhuriyet'le ilişkisi bağlamında hem sürekliliği hem de kırılma anlarını birlikte tartışan tarihsel bir referans noktası olarak ele almaktadır.[9]

Bu kitap bölümü, Prof. Dr. Abdullah Martal danışmanlığında hazırlanan "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir" başlıklı yüksek lisans tezinde ortaya konan bulgular temel alınarak hazırlanmıştır. İzmir örneği üzerinden, II. Meşrutiyet döneminde eğitim politikalarının taşradaki işleyişi, bu politikaların toplumsal etkileri ve ideolojik arka planı incelenmekte; böylece geç Osmanlı eğitim düzeninin Cumhuriyet'e uzanan süreklilikleriyle birlikte ele alınması amaçlanmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin Eğitime Bakışı: Merkezî Politikalar

II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eğitime bakışını köklü biçimde yeniden tanımlamıştır. Cemiyet, imparatorluğun içine sürüklendiği çok boyutlu krizden çıkışın başlıca yolunu nüfusun eğitim

8 Ercan Uyanık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir ve Eğitim", İçinde Ed. Erkan Serçe, *Geçmişten Günümüze Kurtuluşun 100. Yılında İzmir: Tarih* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi İzelman A.Ş., 2023), 317-381.

9 Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013), 48-55.

yoluyla dönüştürülmesinde görüyordu.[10] Bu perspektifte eğitim, yalnızca okul çatısı altında yürütülen teknik bir faaliyet değil; siyasal meşruiyet üretmenin, toplumu seferber etmenin ve yeni bir dünya tasavvurunu yaymanın temel araçlarından biri olarak kavranmıştır. "Yarının Osmanlılığı mekteplerde yetişecektir" ve "Devletin yıkılışını ancak eğitim önler" türü sloganlar, cemiyetin eğitimle siyaset arasındaki bağı nasıl kurduğunu çarpıcı biçimde görünür kılmaktadır. Bu nedenle eğitim, söz konusu dönemde sadece idari bir mesele olarak değil, ideolojik ve düşünsel boyutlarıyla da yoğun tartışmalara konu olmuştur.[11]

Cemiyetin yönlendirdiği Maarif Nezareti'nde görev alan isimler, bu tartışmaların hem kuramsal düzeyde hem de uygulama sahasında başlıca taşıyıcıları olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda en dikkat çekici örneklerden biri, Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin geliştirdiği "Tuba Ağacı Nazariyesi"dir. Emrullah Efendi, eğitim reformunun tabandan değil, yükseköğretimden başlaması gerektiğini savunmuş; Darülfünun'un güçlendirilmesiyle iyi yetişmiş öğretmen ve yönetici kadrolarının zamanla halkı da dönüştüreceğini ileri sürmüştür.[12] Tuba ağacına yapılan atıfla "kökleri yukarıda, dalları ve meyveleri aşağıda olan" bu model, eğitim sistemini tepeden aşağıya doğru örgütleyen bir anlayışı temsil etmekteydi.[13]

Söz konusu tepeden inmeci modele yönelik en sistematik eleştiri ise Satı Bey'den gelmiştir. Satı Bey, sağlam bir temel olmadan üst yapının inşa edilemeyeceğini vurgulayarak reformların ilköğretimden başlaması gerektiğini öne sürmüştür. Ona göre, öğretmenlerin mesleki yeterliliği artırılmadan ve temel eğitim kurumları güçlendirilmeden gerçek bir dönüşüm beklenemezdi. "Mekteplerin fenalığı nerede? Muallimlerde iktidar ne demektir?" gibi sorularla eğitim sistemindeki yapısal sorunlara yüzeysel değil, köklü ve eleştirel biçimde yaklaşılmasını talep etmiş; böylece dönemin eğitim tartışmalarına pedagojik içerikli bir eleştiri boyutu kazandırmıştır.[14]

Bu tartışmaların bir diğer önemli eksenini ise eğitimin millîliği meselesi ve özellikle müfredata dâhil edilen Malumat-ı Medeniye dersleri oluşturmuştur. 1908 sonrasında Fransız III. Cumhuriyet modelinden esinlenerek programlara giren bu dersler, çocuklara yalnızca anayasal hak ve ödevleri öğretmekle kalmaz; aynı zamanda Osmanlılık üst kimliği etrafında şekillenen bir sadakat eğitimi vermeyi hedefler. II. Meşrutiyet dönemine ait

10 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, 51-60, 79-83.
11 Uyanık, "Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", 70-78.
12 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 410-418, 432-436.
13 Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 482.
14 Satı Bey, *Layihalarım* (İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1326 [1910]), 90.

ders kitaplarında "sadakat", "itaat", "vatan" ve "devlet" kavramlarının sistematik biçimde işlendiği; Malumat-ı Medeniye'nin bu kavramların çocuklara aktarılmasında merkezî bir rol üstlendiği görülmektedir.[15] Nitekim Gökalp, eğitimin millîleştirilmesini temel hedeflerden biri olarak görmekte; "Çağdaş öğretim evrensel olabilir; fakat eğitim mutlaka millî olmalıdır" ifadesiyle bu yaklaşımı formüle etmektedir. Ona göre eğitim, sadece bilgi aktarmamalı; harsı, yani kültürü ve ahlakı da taşımalıdır.[16] Bu düşünce, onun toplumu kültürel temeller üzerinden inşa etme idealine dayanır ve eğitim kurumlarını ulus-devlet projesinin merkezine yerleştirir.[17]

Gökalp'in bu yaklaşımı, bir yandan ulus-devlet inşası sürecine güçlü bir ideolojik zemin sunarken, öte yandan çokkültürlü Osmanlı toplumsal yapısıyla gerilimli bir pedagojik yönelim olarak da okunabilir. Balkan Savaşları'nın yarattığı sarsıntı, İttihat ve Terakki'nin eğitim yoluyla "millî seferberlik" söylemini güçlendirmesine zemin hazırlamış; bu dönemden sonra gayrimüslim ve misyoner okullarına yönelik güvensizlik artmış, millî eğitim vurgusu belirgin biçimde sertleşmiştir.[18] Buna karşılık Satı Bey, eğitimin bütünüyle "millî" bir kalıba oturtulması fikrine daha temkinli yaklaşmış; ahlaki değerler ve yurttaşlık bilinci dışındaki alanların daha evrensel, eleştirel ve çok yönlü bir biçimde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Ona göre eğitim, yalnızca ulusal bilinç kazandırmakla sınırlı kalmamalı; aynı zamanda eleştirel düşünme, bireysel yetkinlik ve meslekî donanım geliştirme işlevlerini de üstlenmelidir.[19]

Bu entelektüel tartışmalar, eğitim alanında yalnızca kuramsal düzeyde kalmamış; Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yeniden ele alınması, öğretmen okullarının reforme edilmesi ve taşradaki eğitim kurumlarının ıslahı gibi somut düzenlemelere de yansımıştır. Emrullah Efendi, Tuba Ağacı Nazariyesi'ni hayata geçirmek amacıyla bir kanun tasarısı hazırlamış ancak savaş koşulları ve siyasal istikrarsızlık nedeniyle bu tasarı tam anlamıyla uygulanamamıştır. Buna rağmen söz konusu tartışmalar, merkezde şekillenen eğitim anlayışının taşradaki uygulamalara yön vermesi bakımından etkisini sürdürmüştür. 1913 tarihli Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu ile ilköğretimin niteliği, süresi ve yönetim yapısı yeniden

15 Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 33-36; Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 149-171.

16 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 532-536.

17 Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri 1*, yay. haz. Rıza Kardaş (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992), 27-30, 35-36, 46-53, 58-64.

18 Ercan Uyanık ve İrfan Davut Çam, "Balkan Savaşlarının Türk Eğitim Düşüncesinin Dönüşümüne Etkileri", *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri,* c. 2 (Manisa, 2012), 409-418.

19 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 450-461.

düzenlenmiş; devletin ilköğretim üzerindeki denetimi belirgin biçimde artmıştır.[20]

İttihat ve Terakki'nin eğitimi kapsamlı bir toplumsal dönüşüm mekanizması olarak kurgulaması, aynı zamanda imparatorluktan Cumhuriyet'e uzanan daha geniş bir okuryazarlık ve modernleşme hikâyesinin parçasıdır. Benjamin C. Fortna, bu dönemde artan okuryazarlığın yalnızca bireysel/toplumsal yükselme imkânı sunmadığını; aynı zamanda milliyetçilik ve modernite söylemlerinin dolaşıma girmesini mümkün kılan temel bir ideolojik ve kültürel altyapı işlevi gördüğünü vurgular.[21]

Sonuç olarak, İttihat ve Terakki'nin eğitim politikaları, merkezîleştirilmiş, ideolojik boyutu baskın ve toplumsal dönüşüm hedefi büyük ölçüde tanımlanmış bir yapı sergilemektedir. Cemiyet, bireyi ve eğitim kurumlarını, devletin varlığını sürdürme kaygısıyla yeniden tasarlanan kapsamlı bir modernleşme projesinin temel unsurları olarak konumlandırmış; modernleşme hedeflerini büyük ölçüde eğitim alanı üzerinden hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu süreçte ortaya konan düşünsel tartışmalar ve uygulamaya geçirilen somut politikalar, yalnızca kendi dönemlerini şekillendirmekle kalmamış; Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin temel önceliklerini ve kurumsal yapılanmasını da derinden etkilemiştir.[22]

İzmir'de Eğitim Yapılanması

Maarif İdaresi ve Taşra Uygulamaları

II. Meşrutiyet döneminde eğitimi merkezîleştirme çabaları, taşradaki maarif idarelerinin kurumsal yapısında somut karşılık bulmuştur. İzmir, bu süreçte hem idari hem de ideolojik açıdan öncelikli vilayetlerden biri hâline gelmiştir.[23] İttihat ve Terakki, Selanik'ten sonra İzmir'i merkezde tasarlanan eğitim projelerinin taşra ölçeğinde en yoğun ve dikkat çekici biçimde uygulandığı başlıca deneme alanlarından biri olarak görmüş; bu tercih, bölgedeki Maarif İdaresi'nin daha örgütlü, müdahaleci ve etkili bir yapıya kavuşturulmasını beraberinde getirmiştir.[24]

20 Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, 84-88, 95-107.
21 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 20-25, 39-41.
22 Ercan Uyanık, "İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Reformları (1908-1918)", İçinde *Bayrak Kalpak Revolver İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Ankara: İhtimal Dergisi Yayınları, 2016), 283-303.
23 Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, 95-107.
24 *Aydın Vilayeti Salnamesi*, H. 1326, 152-153.

İzmir Maarif İdaresi'nin örgütsel yapısı, merkezde belirlenen eğitim politikalarının taşradaki tatbikini kolaylaştıracak biçimde kurgulanmıştı. Maarif müdürü, doğrudan Maarif Nezareti'ne bağlı olarak çalışmakta; teftiş kurulları aracılığıyla okul binalarının fiziki durumu, öğretmenlerin mesleki yeterliliği ve ders içerikleri düzenli olarak denetlenmekteydi. Vilayet düzeyinde hazırlanan raporlar yalnızca eğitimsel eksiklikleri tespit etmekle kalmıyor; aynı zamanda toplumsal eğilimleri, halkın eğitime ilgisini ve yerel düzeyde ortaya çıkan sorunları da merkeze aktarıyordu.[25] Böylece eğitim alanı, taşradaki toplumsal dinamikleri gözlemlemek ve yönlendirmek için de işleyen bir araç hâline geliyordu.[26]

Maarif İdaresi'nin faaliyetleri yalnızca denetimle sınırlı değildi. Öğretmen atamaları, okul açma talepleri, ders kitaplarının seçimi ve mezuniyet sınavlarının düzenlenmesi gibi pek çok konuda belirleyici bir rol üstlenmekteydi. Bu yönüyle idare, bir yandan merkezî kararların taşraya aktarıldığı bir iletim noktası, diğer yandan taşradan gelen taleplerin süzüldüğü bir filtre işlevi görmekteydi. İzmir gibi kozmopolit bir şehirde farklı cemaatlere ait okulların izlenmesi ve denetlenmesi de Maarif İdaresi'nin başlıca sorumluluk alanlarından biriydi. Müfredat, dil kullanımı ve sembolik unsurlar (törenler, bayrak, marş vb.) bu denetim pratiklerinin temel odaklarını oluşturuyordu.[27]

Resmî Türk Okulları

II. Meşrutiyet döneminde İzmir'de açılan resmî okullar, hem modernleşme politikalarının somut göstergeleri olarak değerlendirilmiş hem de devlet ideolojisinin taşra halkına aktarılmasında önemli araçlar hâline gelmiştir. Bu kurumlar, yalnızca teknik bilgi aktaran merkezler değil, aynı zamanda yeni yurttaş tipinin şekillendirildiği ideolojik mekânlar olarak işlev görmüştür.

Ana Mektepleri, çocukların eğitime hazırlık düzeyinde gelişimlerini sağlamayı amaçlayan kurumlar olarak faaliyet göstermiştir. 1908-1923 yılları arasında İzmir'de çok sayıda Ana Mektebi açılmış, bu kurumlar modern eğitime geçişin ilk basamağı olarak değerlendirilmiştir. Çocukların küçük yaşta okulla tanıştırılması hem okuryazarlığın yaygınlaşması hem de devletle erken yaşta temas kurulması açısından önem taşımaktaydı.[28]

25 Uyanık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir ve Eğitim", 320-335.
26 Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, 95-107.
27 Hasan Taner Kerimoğlu, "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikası ve Rumlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* sy. 22 (2007): 138.
28 Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir" (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000), 53-54.

Bunu takip eden İbtidâî Mektepler, temel eğitimin çekirdeğini oluşturmuş; modern müfredatla birlikte dinî bilgiler, temel bilimler ve Osmanlıca dersleri bir arada verilmiştir.[29] Bu sayede hem geleneksel unsurlar hem de modernleşme hedefli içerikler aynı eğitim çatısı altında buluşturulmuştur.

Bu dönemde İzmir'de Rüştiye ve İdadi düzeyinde okullar da mevcuttu. Özellikle İzmir Rüştiyesi, öğrenci sayısı ve öğretim kalitesi bakımından öne çıkmaktaydı. İdadiler ise idari ve mesleki kadroların yetiştirilmesini hedeflemiş; İzmir İdadisi yabancı dil, coğrafya ve tarih gibi derslerin yer aldığı çağdaş müfredatıyla dikkat çekmiştir.[30] Bu sıralardan yetişen gençler, yalnızca yerel idari kadrolara değil, imparatorluğun farklı bölgelerindeki bürokratik görevlere de aday olarak görülmekteydi.

Sultânî Mektepleri, İzmir'de eğitimin "amiral gemisi" konumunda değerlendirilmiştir. İzmir Birinci Sultanîsi, klasik eğitimin yanı sıra modern bilimlere de yer veren kapsamlı bir programa sahipti. Bu okulun başarısı üzerine açılan İkinci Sultanî, özellikle kız öğrenciler için planlanmış; kadın eğitiminin yaygınlaştırılmasında ve kadınların kamusal hayata katılımının artırılmasında kilit bir rol oynamıştır.[31] Bu kurumlar hem müfredatları hem de disiplin anlayışları ile İttihatçı modernleşme vizyonunun seçkin örnekleri olarak kabul edilmiştir. Aynı döneme ait ders kitapları çözümlemeleri, metinlerde kadın figürünün giderek "ev içi itaatkâr eş"ten "vatanı kurtaracak nesilleri yetiştiren bilinçli anne" ve "vatanperver eş"e doğru yeniden kurgulandığını göstermektedir. Böylece İzmir'deki kız sultanîleri ve Darülmuallimat, yalnızca okullaşmanın yaygınlaştırıldığı kurumlar değil; aynı zamanda bu yeni kadın yurttaş kimliğinin taşıyıcıları olarak da anlam kazanmaktadır.[32]

Teknik ve mesleki eğitim alanında da İzmir öncü bir konuma sahip olmuştur. Hamidiye Sanayi Mektebi, sanayiye ara eleman yetiştirmek amacıyla kurulmuş; marangozluk, demircilik ve dokuma gibi alanlarda uygulamalı eğitim sunmuştur.[33] Bu okulda öğrenciler, atölye çalışmaları ve pratik dersler aracılığıyla doğrudan üretime dönük yetkinlikler kazanmışlardır. Seydiköy Ziraat Mektebi ise tarımsal üretimi modernleştirmeyi hedefleyen bir müfredata sahipti; modern tarım teknikleri,

29 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 54-57.

30 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 61-69.

31 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 69-74.

32 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 105-110.

33 *Aydın Vilayeti Salnamesi*, H. 1326, 152-153.

ziraat aletleri ve bitki yetiştirme yöntemleri üzerine dersler verilmekteydi. Jandarma Mektebi ise orta kademe güvenlik personeli yetiştirmek üzere faaliyet göstermiş, askerî disiplin ile temel akademik içeriği bir araya getirmiştir. Bu kurumlar, meslekî formasyon sunmanın ötesinde, İttihatçı ideolojinin taşradaki taşıyıcıları olarak da işlev görmüş; öğrencilerine hem meslekî beceri hem de millî kimlik vurgulu bir formasyon kazandırmıştır.[34]

Özel ve Cemaat Okulları

İzmir'deki eğitim yapılanmasının en dikkat çekici yönlerinden biri, özel Türk okulları ile gayrimüslim ve yabancı okullar arasındaki rekabettir. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'ye yakın Türk aydınlarının kurduğu özel mektepler, devlet ideolojisinin taşrada sivilleşmiş bir uzantısı olarak işlev görmüştür. İttihat ve Terakki Merkez Ticaret Mektebi, Hilal İnas Sultanîsi, Darü'l-Edeb, Bürhanü'l-Maarif, Lisan ve Ticaret Mektebi gibi kurumlar, cemiyetin doğrudan veya dolaylı desteğiyle kurulmuş; müfredatları, ders kitapları ve okul kültürleriyle İttihatçı modernleşme söylemini yansıtmıştır. Bu okullarda milliyetçi ve laik eğilimlerin daha belirgin olduğu, özellikle tarih ve edebiyat derslerinde cemiyetin siyasal vizyonunun izlerine rastlandığı görülmektedir.[35]

Cemaat okulları ise Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerine ait olup, genellikle kendi dinsel ve kültürel kimliklerine uygun programlarla eğitim vermekteydi. Rum okulları Bizans mirasına ve Helen kimliğine vurgu yaparken; Ermeni ve Musevi okulları da kendi toplumsal yapılarının sürekliliğini güvence altına alacak bir müfredat ve kurum kültürü geliştirmiştir.[36] Bu okullar, modern öğretim yöntemleri, güçlü yabancı dil eğitimi ve cemaat dayanışmasını pekiştiren ortamlarıyla bulundukları mahallelerde cazibe merkezleri hâline gelmişlerdir. Her ne kadar resmî olarak Osmanlı eğitim sistemine bağlı görünseler de zaman zaman ayrılıkçı eğilimler taşıyan yayınlar, farklı tarih anlatıları ve müfredat uygulamaları nedeniyle Maarif İdaresi ile gerilimler yaşanmıştır.[37]

Bir diğer önemli yapı ise misyoner okullarıdır. Özellikle Fransız Katolik ve Amerikan Protestan misyonerleri, İzmir'de aktif olarak faaliyet göstermiş; Batı tarzı eğitim anlayışı, modern ders araç-gereçleri ve yabancı dil ağırlıklı programlarıyla yüksek gelirli ailelerin çocuklarını

34 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 79-81.
35 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 87-104.
36 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 104-114.
37 Hüseyin Cahit, "Ecnebi Mektepleri Ne Olacak?", *Tanin*, 20 Teşrin-i Sani 1914.

cezbetmişlerdir. Misyoner okulları, bir yandan nitelikli eğitim sunan kurumlar olarak algılanırken, diğer yandan da siyasal ve dinsel etkileri bakımından kuşku ile karşılanmış; Balkan Savaşları sonrasında bu okullara yönelik güvensizlik artmış ve devlet tarafından daha sıkı denetim altına alınmışlardır.[38] Nuri Doğan'ın incelediği dönemin ders kitaplarında Avrupa, bu kuşkunun ideolojik arka planını besleyecek biçimde, bir yandan tekniği ve bilimiyle taklit edilmesi gereken bir medeniyet, öte yandan ahlaki yozlaşma ve siyasi tehdit unsurlarıyla mesafe konulması gereken bir "öteki" olarak tasvir edilmektedir. Bu çerçevede İzmir'deki gayrimüslim ve misyoner okullarına yönelik temkinli yaklaşım, bu ikili Avrupa imgesinin somut bir yansımasıdır.[39]

Maarif İdaresi, bu dönemde Müslüman halkı devlet okullarına yönlendirmek ve gayrimüslim cemaatler ile yabancı okulların etkisini dengelemek amacıyla çeşitli önlemler almıştır. Bu çabalar, özel Türk okullarının sayıca artırılması, bu okulların nitelikli öğretmenlerle donatılması ve merkezî müfredata sıkı biçimde entegre edilmesi gibi stratejileri içermekteydi. Böylece İzmir'deki eğitim yapılanması, farklı etnik ve dinsel gruplara ait okullar ile İttihatçı çizgideki resmî ve özel Türk okulları arasındaki rekabet ve etkileşim üzerinden şekillenmiş; eğitim alanı çok katmanlı bir ideolojik mücadelenin sahnesi hâline gelmiştir. İzmir'deki eğitim hamlesi, bölgenin kozmopolit yapısının yarattığı "merkezkaç" etkileri kırmayı ve yerel halkı merkezî otoriteye daha sıkı biçimde bağlamayı hedeflemekteydi. Devletin özellikle kozmopolit ve çok dilli çevrelerde eğitim yoluyla homojen bir vatandaşlar topluluğu yaratma çabası, bu bölgelerde hem müfredat hem de okul örgütlenmesi düzeyinde daha görünür hâle gelmiştir.[40]

İttihat ve Terakki'nin İzmir'deki Etkileri

İttihat ve Terakki'nin eğitim politikalarının somut sonuçları, en açık biçimde taşradaki büyük liman ve ticaret şehirlerinde görülmüş; İzmir bu şehirlerin başında yer almıştır. Cemiyet, bu kenti yalnızca ekonomik ve stratejik konumu nedeniyle değil, aynı zamanda çok dilli ve çok dinli toplumsal dokusu sebebiyle de özel bir dikkatle izlemiştir. II. Meşrutiyet sonrasında İzmir'deki okul ağı genişletilmiş, mevcut kurumların yapısı gözden geçirilmiş ve yeni açılan eğitim kuruluşları cemiyetin öncelikleriyle uyumlu olacak biçimde tasarlanmıştır. Böylece şehir, merkezde üretilen

38 İdris Şinasi, "Türkiye'de Ecnebi Okulları", *Ahenk*, 14 Eylül 1910.
39 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 95-100.
40 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 27-31, 79-81, 94-104, 122-127.

eğitim politikalarının taşradaki somut toplumsal gerçekliklerle karşılaştığı ve sınandığı başlıca örneklerden biri hâline gelmiştir.[41]

İzmir Türk Ocağı, Millî Kütüphane ve Gençlik Dernekleri

İttihat ve Terakki'nin eğitim politikası yalnızca okullarla sınırlı kalmamış; sivil toplum yapıları ve halk eğitimi kanalları üzerinden de yaygınlaştırılmıştır. İzmir'de kurulan Türk Ocağı, sadece bir fikir kulübü değil, gençliğe yönelik ideolojik formasyonun verildiği bir merkez hâline gelmiştir. Burada düzenlenen konferanslar, edebî toplantılar ve paneller aracılığıyla milliyetçi düşüncenin yayılması sağlanmış; öğrenciler ve genç memur adayları için yeni bir kamusal tartışma zemini oluşturulmuştur. İzmir Türk Ocağı, bu yönüyle hem gençlerin örgütlü katılımını teşvik eden bir kurum hem de yeni bir aydın neslin yetişmesine zemin hazırlayan bir "siyasi–pedagojik mekân" işlevi görmüştür.[42]

Bu kurumsal iklimi tamamlayan bir diğer yapı ise, 1912 yılında kurulan ve yalnızca kitap erişimi sağlayan bir kurum olmanın ötesine geçen Millî Kütüphane'dir. Kütüphane, cemiyetin yayın organlarının ve merkezî otoritenin uygun gördüğü eserlerin halka ulaştırıldığı bir merkez hâline gelmiş; Maarif Nezareti'nin önerdiği yayın listelerine uygun kitapların seçilmesiyle bilgi dolaşımı doğrudan merkezdeki siyasal iradeyle uyumlu kılınmıştır. Okuyucular, burada hem modern tarih ve edebiyat metinleriyle tanışmış hem de İttihatçı ideolojiyi taşıyan dergi ve gazeteler aracılığıyla yeni bir siyasal dil edinmişlerdir.[43]

Bu dönemde İzmir'de faaliyet gösteren gençlik dernekleri, özellikle ortaöğretim ve yükseköğrenim çağındaki öğrenciler arasında örgütlenmeyi teşvik etmiş; millî bilinç, disiplin ve toplumsal sorumluluk gibi değerleri yaygınlaştırmak amacıyla sosyal ve sportif etkinlikler düzenlemiştir. Okul içi ve dışı faaliyetler arasında kurulan bu bağ, gençlerin kendilerini yalnızca "öğrenci" olarak değil, aynı zamanda "geleceğin yurttaşları" ve "millî davanın taşıyıcıları" olarak görmelerine imkân tanımıştır. Bu sayede söz konusu yapılanmalar, yalnızca gençliğin eğitimiyle değil, toplumun ideolojik mobilizasyonuyla da doğrudan ilişkili bir rol üstlenmiştir.[44]

41 Uyanık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir ve Eğitim", 317-381.
42 Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı (1912-1919)", *Kebikeç* 2, sy. 4 (1996): 149-159.
43 Erkan Serçe, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Kütüphanecilik", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 7, sy. 20 (1991): 743-747.
44 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), 144; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), 111.

Gece Dersleri ve Halk Eğitimi Faaliyetleri

Cemiyetin eğitim vizyonunu sokağa ve yetişkinlere taşıyan en özgün uygulamalardan biri gece dersleridir. Özellikle okul çağını geçmiş bireylere ulaşmayı hedefleyen bu faaliyetler, çeşitli meslek kuruluşları ve dernekler aracılığıyla akşam saatlerinde organize edilmiştir. Bu uygulamalar, Osmanlı tarihinde ilk kez bu ölçekte ve bu denli sistematik biçimde hayata geçirilen bir halk eğitimi modeli olarak değerlendirilmektedir.[45]

Gece derslerinde yalnızca temel akademik içerikler (okuma-yazma, hesap, tarih vb.) değil; aynı zamanda cemiyetin ideolojik hedeflerini yansıtan millî bilinçlendirici unsurlar da yer almıştır. Derslerde kullanılan metinler ve örnekler aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum "ödev ve sorumluluk" vurgusuyla aktarılmış; katılımcılara millî bütünlük ve çalışma disiplini aşılanmaya çalışılmıştır. Bu uygulamalar, Cumhuriyet'e giden süreçte halkın aydınlatılması fikrinin öncülü olarak görülebilir. Burada sunulan eğitim, okuryazarlıkla milliyetçiliği harmanlayan, bilgi aktarımını ideolojik formasyonla iç içe geçiren bir içerik taşımıştır.[46]

Hilal Sultanîsi, Darü'l-Edeb ve Diğer Seçkin Okullar

İttihat ve Terakki'nin İzmir'de desteklediği bazı eğitim kurumları, yalnızca sayısal artış bakımından değil, nitelikleri açısından da öne çıkmıştır. Özellikle Hilal Sultanîsi, kız öğrencilerin eğitimi açısından bir dönüm noktasıdır. Modern pedagojiye dayalı öğretim yöntemleri, disiplinli yönetim anlayışı ve çağdaş müfredatıyla bu kurum, kadın eğitimi üzerinden kurgulanan toplumsal dönüşüm vizyonunun önemli bir ayağını oluşturmuştur. Hilal Sultanîsi'nde yetişen kız öğrenciler, hem öğretmenlik ve memuriyet gibi mesleklere hazırlanmış hem de aile içinde ve kamusal alanda yeni bir kadın kimliğinin taşıyıcıları olarak düşünülmüştür.[47]

Benzer şekilde Darü'l-Edeb Mektebi, özellikle dil ve edebiyat alanında nitelikli bir eğitim sunmayı amaçlamış; millî edebiyat ve kültür çerçevesinde bir aydın yetiştirme projesi olarak değerlendirilmiştir. Bu okulda okutulan metinler, düzenlenen edebî toplantılar ve öğrenci faaliyetleri yalnızca dil becerilerini geliştirmekle kalmamış; aynı zamanda millî kültürün inşasına katkı sunan bir içerik taşımıştır. Darü'l-Edeb böylece yalnızca bir

45 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 4 (İstanbul: Eser Matbaası, 1942), 1059-1060; "İttihat ve Terakki Kulübü'nde Gece Dersleri", *Ahenk*, 9 Kanun-ı Sani 1910.

46 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998): 97-98, 105.

47 Buca Hilal İnas Sultanisi 1913'te "*Memlekette hüner ve güzide bir sınıf-ı nisvan vücuda getirmek maksadıyla*" kurulmuştu. *Anadolu*, 13 Temmuz 1917; *Anadolu*, 15 Temmuz 1918, *Ahenk*, 7 Mart 1919.

kültür üretim ve dolaşım merkezi değil, aynı zamanda kentteki millî kültür ağının düğüm noktalarından biri olarak işlev görmüştür.[48]

Bu seçkin okulların mezunları, yerel basında yazılar kaleme alarak, derneklerde görev üstlenerek ve kamu kurumlarında istihdam edilerek İzmir'in siyasal ve kültürel hayatına doğrudan müdahil olmuşlardır. Böylece okul ile şehir hayatı arasındaki sınırlar görece geçirgen hâle gelmiş; eğitim kurumları, kentteki elit dolaşımının merkezî unsurları hâline gelmiştir.

Ticaret Mektepleri ve Pratik Eğitim Anlayışı

İzmir'in bir ticaret kenti olma özelliği dikkate alınarak açılan Ticaret Mektepleri, cemiyetin ekonomik dönüşüm vizyonunun somut bir yansımasıydı. Bu okullarda muhasebe, dış ticaret ve Fransızca gibi derslerin yer alması, mezunların iktisadi hayata donanımlı aktörler olarak katılmasını mümkün kılmıştır. Liman kenti olmanın getirdiği uluslararası ticaret ilişkileri ise bu okullardan mezun olan gençler için somut istihdam imkânları yaratmaktaydı.[49]

Bu kurumlar, yalnızca teknik bilgi kazandırmakla kalmamış; aynı zamanda ideolojik işlev taşıyan bir "ekonomik birey" tipinin inşasına katkıda bulunmuştur. Millî bilinç sahibi, üretken, hesap yapabilen, dış dünyayla bağlantı kurabilen ve piyasa ilişkilerine hâkim bir birey modeli özellikle İzmir gibi Batı'ya açık şehirlerde hayata geçirilmiştir.[50] Böylece İttihat ve Terakki, ekonomik modernleşme ile ideolojik formasyonu aynı eğitim kurumu çatısı altında birleştirmiştir. Nitekim dönemin ders kitapları üzerine yapılan çalışmalar, bu iktisadi yurttaş tipinin metin düzeyinde "tasarruf", "yerli malı kullanımı" ve "ticaretin Müslüman Türk unsurlar için önemi" gibi vurgular etrafında inşa edildiğini göstermektedir.[51] Bu çerçevede İzmir'deki Ticaret Mektepleri, ders kitaplarında idealize edilen ekonomik birey modelinin somutlaştığı mekânlar olarak okunabilmektedir.[52]

Eğitimin İdeolojik Kullanımı

İttihat ve Terakki'nin eğitim politikası, yalnızca öğretim faaliyetleriyle sınırlı kalmamış; sivil toplum, halk eğitimi ve seçkin okullar aracılığıyla doğrudan bir ideolojik yeniden şekillendirme projesine

48 *Ahenk*, 14 Ağustos 1909; *Aydın Vilayeti Salnamesi*, H. 1326, s. 221.

49 Örneğin İzmir Gazetesinin imtiyaz sahibi Bıçakçızade İsmail Hakkı tarafından 1903'te açılan Lisân ve Ticaret Mektebi'nin amacı Türk çocuklarına yabancı dil öğreterek ticarette etkin rol almalarını sağlamaktı. Okulda Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, Rumca, Almanca dilleri öğretiliyordu. *Nevsal-i İktisat*, s. 172-174.

50 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, 73-79, 93-101, 132-145.

51 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 119-132.

52 Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl* (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999), 49, 52, 53.

dönüşmüştür. Bu çerçevede eğitim kurumları, öğretmenler, müfredatlar ve ders kitaplarının yanı sıra kütüphaneler, dernekler ve gece dersleri de birer ideolojik inşa aracı hâline getirilmiştir.[53]

Geç Osmanlı'dan itibaren ders kitapları ve çocuk dergileri, İttihatçı ve ardından Cumhuriyetçi ideolojinin taşıyıcıları hâline gelmiş; ahlak, toplumsal roller, millî kimlik ve çalışkanlık ideali bu metinler aracılığıyla çocuklara aktarılmıştır. 1876-1918 arasındaki ders kitaplarına dair çözümlemeler, bu metinlerin yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmadığını; "çalışkanlık", "tutumluluk", "vatan sevgisi" ve "padişaha bağlılık" gibi değerleri çocuklara sistematik biçimde aşılayan bir zihniyet programının parçası olduğunu göstermektedir.[54] Çocuk kitapları ve dergilerine yönelik ayrıntılı incelemeler ise İmparatorluk-Cumhuriyet sürekliliğini dinî/laik, aile/ulus-devlet ve eski/yeni gerilimleri üzerinden görünür kılmaktadır. Benjamin C. Fortna'nın bu alandaki çözümlemeleri, çocuk okuma malzemeleri üzerinden bu gerilimlerin nasıl kurgulandığını ve dönüştürüldüğünü takip etmeye imkân verir.[55]

Bu sistemle millî bir kimlik ve seküler bir kamusal kültür yaratılmaya çalışılmış; çokkültürlü Osmanlı yapısından tedricen uzaklaşılarak, merkezî kimliğe sahip modern bir toplum tasavvuruna doğru bir yönelim sergilenmiştir. Bu bağlamda İzmir, yalnızca bir uygulama alanı değil, cemiyetin ideolojik eğitim vizyonunun en belirgin sahnelerinden biri olarak öne çıkmıştır[56]. Şehirde kurulan resmî ve özel okullar, gençlik dernekleri ve halk eğitimi faaliyetleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, eğitimin İttihatçı projenin hem taşıyıcısı hem de çoğaltıcısı olduğu görülmektedir.

Yerel Eğitim Faaliyetlerinin Toplum Üzerindeki Etkisi

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eğitime bakışı, yalnızca merkezî bir dönüşüm projesi olmaktan çıkmamış; taşradaki uygulamalarla yaygınlaşan ideolojik bir seferberliğe dönüşmüştür. Bu süreçte İzmir, cemiyetin siyasi ve kültürel stratejilerine uygun biçimde özellikle biçimlendirdiği bir eğitim ve fikir merkezi hâline gelmiştir. Selanik'in kaybedilmesiyle birlikte cemiyetin önemli kadrolarının İzmir'e yönelmesi, şehri yeni bir ideolojik merkez konumuna taşımış ve yerel eğitim faaliyetlerine açık bir siyasal anlam yüklemiştir.[57]

53 Uyanık, "Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", 67-88.
54 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 53-88, 149-178.
55 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 75-109, 117-171, 255-286.
56 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, 132-145, 157-170.
57 Uyanık, "Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", 79-85.

İzmir'de Öğrenciler ve Öğretmenler: Toplumsal Hareketin Taşıyıcıları

İzmir'deki öğrenciler ve öğretmenler, yalnızca eğitim sürecinin pasif özneleri değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal dönüşümün etkin aktörleri hâline gelmiştir. Öğrenci dernekleri, edebiyat cemiyetleri ve gençlik kulüpleri aracılığıyla gençler, İttihat ve Terakki'nin milliyetçi ideolojisiyle tanışmış; bu ideolojiyi hem okul içinde hem de kamusal alanda yayma konusunda sorumluluk üstlenmiştir.[58] Özellikle İzmir İdadisi ve Sultânîlerinde öğrenim gören öğrenciler, miting ve konferanslara katılmış; millî günlerde düzenlenen törenlerde görev almış ve yerel gazetelerde yazılar yayımlayarak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.[59] Böylece öğrenciler, en azından öncü kesimleri itibarıyla, hem "eğitim gören gençlik" hem de "siyasal özne" kimliğini aynı anda taşımaya başlamıştır.

Bu süreçte İzmir'de okuyan gençlerin yalnızca okul içinde değil, yerel basın, dernekler ve mitingler aracılığıyla kamusal alana taşan faaliyetleri, okuma ile siyasal-toplumsal özneleşme arasındaki bağı güçlendirmiştir. Benjamin C. Fortna'nın geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi için çizdiği okur biyografileri de okumayı öğrenmenin çoğu zaman yazarlığa ve aktif kamusal müdahaleye uzanan bir güzergâh olduğunu göstermektedir.[60]

Öğretmenler ise bu süreçte salt bilgi aktarıcıları olmaktan çıkmış; cemiyetin siyasal ve kültürel hedeflerini sınıf ortamına taşıyan, bu nedenle de toplumsal dönüşümün ön saflarında konumlanan aktörler olarak görülmüştür. Maarif Nezareti'nin taşradaki öğretmen atamalarında siyasi yönelimleri de gözettiğine dair işaretler bulunmaktadır; böylece eğitim kurumları, İttihatçı çizgide bir "aydın halk" yaratma projesinde merkezî bir konum kazanmıştır.[61] Ders kitaplarının seçimi, tarih ve coğrafya anlatılarının çerçevesi ve sınıf içi disiplin anlayışı, öğretmenlerin kişisel tutumlarıyla birleşince okul gündeliği doğrudan ideolojik bir içerik kazanmıştır. Özellikle tarih derslerinde öne çıkan "çöküşten kurtuluş" söylemi ve yurttaşlık bilinci vurgusu, öğretmeni yalnızca müfredatın uygulayıcısı değil, aynı zamanda yeni bir toplum tasavvurunun taşıyıcısı hâline getirilmiştir.[62]

58 Uyanık, "Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", 79-85.
59 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 53-72, 149-160.
60 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 255-286.
61 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 75-117, 157-171, 185-219.
62 Uyanık, "Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", 79-85.

Eğitimin Sosyalleştirici ve İdeolojik İşlevi

II. Meşrutiyet dönemi maarif politikası, salt bilgi aktarımını aşarak toplumun yeni değerlerle bütünleştirilmesini hedeflemiştir. Okullar, yalnızca derslerin verildiği mekânlar değil; millî bilinç ve seküler kimlik inşasının temel araçları hâline gelmiştir. Bu süreçte ders kitaplarının "sosyalleştirici" işlevi öne çıkmakta; eğitim, bireyi topluma uyumlu hâle getirme, belirli davranış kalıplarını içselleştirme ve siyasal otoriteye meşruiyet kazandırma gibi işlevler üstlenmektedir.[63] Disiplinli yaşam tarzı, millî dil kullanımı ve laik değerlerin benimsetilmesi, dönemin temel eğitim anlayışını şekillendiren başlıca unsurlar olmuştur.

İzmir bu yönüyle bir adım öne çıkmış; cemiyetin desteklediği resmî ve özel okullar aracılığıyla çocuklara küçük yaşlardan itibaren Osmanlılık, çalışma disiplini ve Batı'ya açıklık gibi kimlik öğeleri kazandırılmıştır. Geç Osmanlı'dan itibaren ders kitapları, alfabeler ve çocuk dergileri etrafında şekillenen yeni okuma biçimleri, sınıf içi ritüelleri dönüştürmüş; ezberci, toplu ve yüksek sesli okuma pratikleri giderek matbu metinler üzerinden bireysel okumayla iç içe geçmiştir. Fortna'nın gösterdiği gibi, çocuklara yönelik alfabe kitapları ve dergiler hem dinî/laik, aile/devlet, eski/yeni eksenlerinde yeni kimlik kalıpları sunmakta hem de okuma eyleminin kendisini modernleştirmektedir.[64]

Okul içi ritüeller; törenler, millî marşlar ve pano uygulamaları aracılığıyla öğrencilere belirli bir sosyal rol aşılamıştır.[65] Bu ritüeller, öğrencinin zihninde hem bireysel disiplini hem de kolektif aidiyeti pekiştiren sembolik pratikler olarak işlev görmüştür.[66] Sabah içtimaları, bayrak törenleri ve duvar panolarında sergilenen "çalışkan öğrenci" listeleri gibi uygulamalar hem bireysel rekabet duygusunu hem de kolektif kimlik aidiyetini güçlendirmiştir. Dolayısıyla maarif, yalnızca bilgi aktaran bir alan olmaktan çıkmış; gündelik hayat pratikleri üzerinden toplumun sosyalleştirilmesi ve ideolojik biçimlendirilmesinin temel sahnesi hâline gelmiştir.[67]

Kadın Öğretmen Yetiştirme Çalışmaları ve Darülmuallimat

İttihat ve Terakki'nin eğitim politikalarında kadın eğitimi özel bir yer tutmuştur. Cemiyetin hedeflediği toplumsal dönüşümde kadın öğretmen

63 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 11-18, 179-190.
64 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 75-117, 157-171, 185-219.
65 Uyanık, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir", 131.
66 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 131-171.
67 Uyanık ve Çam, "Balkan Savaşlarının Türk Eğitim Düşüncesinin Dönüşümüne Etkileri", 414-418.

yetiştirilmesi, hem kız çocuklarının eğitime katılımını artırmak hem de kadınların kamusal rollerini genişletmek açısından stratejik bir araç olarak görülmüştür. Bu bağlamda İzmir'de kurulan Darülmuallimat, yalnızca taşra için değil, imparatorluk genelinde de öncü bir kurum niteliği taşımıştır.[68]

Bu okulda eğitim gören kadınlar, meslekî bilgiyle birlikte millî kimlik ve sosyal sorumluluk bilinciyle de donatılmıştır. Öğretmen adaylarına dinî değerlerle harmanlanmış modern pedagojik ilkeler aktarılmış; çocuk terbiyesi, hijyen, aile içi eğitim ve yurttaşlık bilinci gibi başlıklar ders programlarının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bu sayede mezun kadınlar, taşrada hem sınıf içi eğitici hem de yerel toplumda ideolojik aktarıcı rol üstlenmiştir. Kadın öğretmenler, gittikleri köy ve kasabalarda yalnızca kız çocuklarının okullaşmasına öncülük etmemiş; aynı zamanda ailelerin modern eğitimle tanışmasında da aracı olmuşlardır.[69]

Darülmuallimat bu çerçevede yalnızca bir meslek kurumu değil, İzmir'de kadınların kamusal alandaki varlıklarını meşrulaştıran ilk kurumsal eşiklerden biri olmuştur. Cemiyetin kadına yüklediği bu dönüşümcü misyon, öğretmenliği hem sembolik hem de işlevsel açıdan öne çıkarmıştır. Kadın öğretmenin sınıfta görünür hâle gelmesi, kamusal alanın cinsiyetlendirilmiş sınırlarını dönüştürmüş; Cumhuriyet döneminde hız kazanacak olan kadınların eğitim ve istihdam süreçlerine tarihsel bir zemin hazırlamıştır.

Sonuç

II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına damga vuran reform tartışmaları ve girişimlerinin en yoğunlaştığı dönemlerden biridir. Bu arayışta eğitim, yalnızca fertlerin bilgi ve becerilerini artırmaya yarayan bir alan olarak değil, doğrudan siyasetin merkezine yerleşen bir mesele olarak ele alınmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, eğitimi devletin bekasıyla yakından ilişkili görmüş; bu nedenle eğitim düzenini ideolojik hedefleriyle uyumlu biçimde yeniden kurmaya yönelmiştir. Cemiyetin dünya tasavvuru ile hayata geçirilen eğitim uygulamaları birbirini karşılıklı olarak beslemiş; özellikle taşrada yürütülen programlar, merkezde tasarlanan bu vizyonun geniş halk kesimlerine aktarılmasını hedeflemiştir.

Bu çerçevede İzmir, taşra eğitiminin devletin resmî ideolojik yönelimiyle bütünleştirilmesinde kritik bir rol üstlenmiştir. Selanik'in

68 *Ahenk*, 12 Nisan 1916; *Ahenk*, 14 Mayıs 1916; *Ahenk*, 29 Ekim 1916; *Ahenk*, 14 Ekim 1919; Satı, "*Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası*", 15 Temmuz 1326 (28 Temmuz 1910), no. 6, c. 1: 185-195.

69 Yahya Akyüz, *Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri* (Ankara: Doğan Basımevi, 1978): 168; İsmail Hakkı Bey, "Hayat-ı İçtimaiyede Kadın", *İzmir Konferansları* (İzmir, 1331).

kaybıyla birlikte cemiyet kadrolarının İzmir'e yönelmesi, şehri hem siyasi hem de kültürel bakımdan yeniden yapılandırmış; burada oluşturulan resmî ve özel eğitim kurumları, halk eğitimi ve gençlik yapılanmalarıyla desteklenmiştir. Maarif İdaresi'nin etkinliği, öğretmen yetiştirme politikaları ve sivil örgütlenmeler, eğitim politikalarını geniş bir sosyo-kültürel tabana yaymış; böylece İzmir, merkezde tasarlanan eğitim projelerinin taşrada denenip kurumsallaştırıldığı bir laboratuvar işlevi görmüştür.

İzmir'de kurulan Ana Mektepleri, İdadiler, Sultanîler, Sanayi ve Ticaret Mektepleri yalnızca bilgi aktarımına odaklanan kurumlar değil; aynı zamanda İttihatçı ideolojinin taşıyıcıları hâline gelmiştir. Bu kurumlar, devletin yeni toplumsal tahayyülünü yansıttıkları ölçüde simgesel bir işlev de üstlenmişlerdir. Marşlar, millî gün kutlamaları, okul törenleri ve ders kitaplarında yer alan anlatılar, eğitimin teknik bir faaliyetten çok ideolojik bir formasyon aracına dönüştüğünü açıkça göstermektedir. Okulun gündelik ritüelleri, öğrencinin zihninde "sadık, disiplinli, çalışkan ve millî değerlere bağlı yurttaş" modelini pekiştiren sembolik pratikler olarak öne çıkmıştır.

İttihat ve Terakki'nin eğitimi bir toplumsal mühendislik aracı olarak kurgulaması, dönemin eğitim anlayışına damgasını vurmuştur. Cemiyetin hedefi, yalnızca okuryazar bireyler yetiştirmek değil; millî değerlere bağlı, seküler, çalışkan ve disiplinli bireylerden oluşan yeni bir toplum yaratmaktı. Bu hedef doğrultusunda öğretmen seçiminden müfredata, ders kitaplarından öğrenci kulüplerine kadar pek çok unsur ideolojik bir süzgeçten geçirilmiş; eğitim alanı, devletin varlık koşullarını yeniden üretmeyi amaçlayan bütünlüklü bir düzenleme sahası olarak ele alınmıştır.

İttihatçı dönemin bu zihniyet mirası, Cumhuriyet'in eğitim paradigmasında kayda değer bir yankı bulmuştur. Yeni rejimin öğretmen yetiştirme anlayışı, halk eğitimi projeleri, kadınların eğitimi ve laik müfredat inşası gibi başlıklar büyük ölçüde İttihatçı çizginin devamı niteliğindedir. "Makbul vatandaş" kavramsallaştırması, II. Meşrutiyet'te şekillenen yurttaş tipinin içerik ve ideolojik vurgu bakımından dönüşümler geçirse de Cumhuriyet döneminde de devletin eğitim politikalarının merkezinde yer almaya devam ettiğini göstermektedir.[70] Ders kitapları üzerinden yürütülen "ideal insan tipi" tartışması da bu sürekliliği anlamak açısından önemli bir analitik çerçeve sunar: Abdülhamid ve İttihatçı dönemlerde metinlerde inşa edilen "itaatkâr, çalışkan, vatansever ve sadık" birey modeli, Cumhuriyet döneminde "laik, milliyetçi ve çağdaş" vatandaş idealine dönüşerek sürmüştür.[71] Bu çerçeve, II. Meşrutiyet'ten bugüne uzanan "makbul

70 Füsun Üstel, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, 80-84.
71 Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme*, 179-205.

vatandaş" tartışmasıyla birlikte okunduğunda, geç Osmanlı–erken Cumhuriyet hattındaki zihniyet sürekliliğini daha görünür kılmaktadır.[72]

İzmir gibi şehirlerde bu dönemde kurulan kurumlar, Cumhuriyet'in modernleşme hamlelerine doğrudan entegre edilmiş; Cumhuriyet'in "muasır medeniyet" hedefi önemli ölçüde İttihatçı dönemde atılan kurumsal ve ideolojik temellerle de beslenmiştir.[73] Bu açıdan İzmir örneği, geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan bir süreklilik ekseni sunmakta; eğitim alanındaki kopuş kadar devamlılığı da görünür kılmaktadır.[74]

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yürüttüğü eğitim politikalarını yalnızca gelip geçici ve parçalı reform denemeleri olarak görmek, bu sürecin kapsamını ve uzun erimli etkilerini tam olarak yansıtmayacaktır. Bu politikalar, Cumhuriyet'in eğitim sistemine uzanan çizgide, kadroları, kurumları ve zihniyetiyle kalıcı izler bırakmıştır. Geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet'e uzanan bu tarihsel seyirde okuryazarlık ve eğitim alanındaki dönüşümler, resmî söylemin öne çıkardığı "radikal kopuş" anlatısına rağmen belirgin devamlılık hatları taşımaktadır. Kuşkusuz Cumhuriyet dönemi, laiklik ve ulusallaşma dozajı bakımından yeni bir evreyi temsil etse de bu dönüşümün kurumsal ve zihniyet temellerinin Meşrutiyet döneminde atıldığı görülmektedir. Benjamin C. Fortna, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde okumayı öğrenme pratiklerini incelediği çalışmasında, 1880'lerden itibaren yaygınlaşan okur kitlesi, ders kitapları ve çocuk yayınları üzerinden bu süreklilikleri ayrıntılı biçimde görünür kılmaktadır.[75]

Bu sürecin en görünür sahalarından biri olarak öne çıkan İzmir ise, ideolojik tasarımların ete kemiğe büründüğü ayrıcalıklı bir deney sahası işlevi görmüştür. Merkezde kurulan eğitim vizyonunun taşranın gündelik gerçekliğiyle yüzleştiği bu zemin, eğitim politikalarının yerel düzeydeki kurumsal ve toplumsal karşılıklarına odaklanarak İttihatçı modernleşme projesinin hem ulaştığı menzili hem de karşılaştığı yerel direnç noktalarını daha berrak bir perspektifle değerlendirmemize imkân tanımaktadır.

72 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, 181-199, 203-207.
73 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 453-456, 532-536.
74 Uyanık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir ve Eğitim", 377-379.
75 Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, 60-65, 101-109.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Ahenk (İzmir), 1909-1919.

Anadolu (İzmir), 1917-1918.

Aydın Vilayeti Salnamesi, H. 1326 [1908].

Nevsal-i İktisat (İzmir), 1903.

Tanin (İstanbul), 1914.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 1998.

Akyüz, Yahya. *Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*. Ankara: Doğan Basımevi, 1978.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yayına hazırlayan Ahmet Kuyaş. 18. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Doğan, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt 4. İstanbul: Eser Matbaası, 1942.

Fortna, Benjamin C. *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*. Çeviren Mehmet Beşikçi. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

Gökalp, Ziya. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri 1*. Yayına hazırlayan Rıza Kardaş. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992.

Güneş, Günver. "İzmir Türk Ocağı (1912-1919)." *Kebikeç* 2, sayı 4 (1996): 149-159.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Sunuş." İçinde *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, hazırlayan Nuri Doğan, 11-12. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.

Hüseyin Cahit. "Ecnebi Mektepleri Ne Olacak?" *Tanin*, 20 Teşrin-i Sani 1914.

İdris Şinasi. "Türkiye'de Ecnebi Okulları." *Ahenk*, 14 Eylül 1910.

İsmail Hakkı Bey. "Hayat-ı İçtimaiyede Kadın." *İzmir Konferansları*. İzmir, 1331 [1915].

Kerimoğlu, Hasan Taner. “II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikası ve Rumlar.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 22 (2007): 133-143.

Martal, Abdullah. *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme 19. Yüzyıl*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999.

Sakaoğlu, Necdet. “Eğitim Tartışmaları.” İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, 482. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Satı Bey. *Layihalarım*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1326 [1910].

———. “Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası.” *Tedrisat-ı İptidaiye Mecmuası* 1, sayı 6 (15 Temmuz 1326 [28 Temmuz 1910]): 185-195.

Serçe, Erkan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Kütüphanecilik.” *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 7, sayı 20 (1991): 743-747.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Toprak, Zafer. *Millî İktisat-Millî Burjuvazi: 1908-1918*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Uyanık, Ercan. “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki'nin Eğitim Politikası ve İzmir.” Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000.

———. “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918).” *Amme İdaresi Dergisi* 42, sayı 2 (2009): 67-88.

———. “İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Reformları (1908-1918).” İçinde *Bayrak Kalpak Revolver: İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 283-303. Ankara: İhtimal Dergisi Yayınları, 2016.

———. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir ve Eğitim.” İçinde *Geçmişten Günümüze Kurtuluşun 100. Yılında İzmir: Tarih*, editör Erkan Serçe, 317-381. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi İzelman A.Ş., 2023.

Uyanık, Ercan ve İrfan Davut Çam. “Balkan Savaşlarının Türk Eğitim Düşüncesinin Dönüşümüne Etkileri.” *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 2 (2012): 409-418. Manisa.

Üstel, Füsun. *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.